Archive of SID.ir

عدالت اقتصادی از منظر اسلام

عبداله بن علی حیدری[۷]

تاریخ دریافت: ۱۷/ ۰۶/ ۱۴۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۱/ ۰۷/ ۱۴۰۲

چکیده

عدالت مفهومی گسترده است که هدف عالی انسان می باشد. عدالت بخش های مختلفی را دارا است؛ از جمله آنها عدالت فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، قضایی و... است که یکی از بخش های اصلی آن عدالت اقتصادی است. عدالت اقتصادی مراعات حقوق اقتصادی افراد در حوزه رفتارها و روابط اقتصادی است و از گفتار و سیرهٔ معصومان برمی‌آید که عدالت اقتصادی در اقتصاد اسلامی جایگاهی بسیار رفیع دارد. این پژوهش به موضوع عدالت اقتصادی از منظر اسلام پرداخته است. پژوهش حاضر از نوع تحقیقات کیفی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. برای جمع آوری اطلاعات نیز از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. در این پژوهش ابتدا به مفهوم واژه های پژوهش پرداخته شد، سپس بحث اقتصاد اسلامی مطرح شده و پس از آن به موضوع عدالت اقتصادی و راههای تحقق آن پرداخته شد. در نهایت نیز سیاست‌های راهبردی عدالت اقتصادی و موانع تحقق عدالت اقتصادی مورد بحث قرار گرفت.

کلید واژگان: عدالت، اقتصاد، عدالت اقتصادی، اقتصاد اسلامی.

---

[۷]. دانش پژوه سطح سه، حوزه علمیه فیضیه قم. کارشناسی ارشد رشته تاریخ دانشگاه ادیان و مذاهب اسلامی.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

مقدمه

عدالت در سه حوزه مهم معارف بشری به صورت مسئله ای اساسی مورد توجه قرار گرفته است: ۱. در حوزه فلسفه و کلام، وصف فعل ربوبی. ۲. درحوزه علم و اخلاق، وصف فعل انسان. ۳. در حوزه علوم اجتماعی، وصف قوانین و روابط اجتماعی انسان ها. اجرای عدالت از دید همه ی جوامع انسانی حیاتی است. این مسأله از نظر شریعت نیز اساسی است. عدالت باید نیروی کنترل کننده ی همه ارتباطات در سطوح فردی و اجتماعی باشد. در این مقاله قرار است به عدالت اقتصادی بپردازیم و در این راستا اقتصاد اسلامی اهدافی دارد که عبارتند از: بهره برداری از منابع عمومی برای رفاه مردم، افزایش و توانمند کردن قابلیت های اقتصادی جامعه برای رسیدن به سطحی از قدرت و افزایش تولید که برای پیشرفت مذهب و امور خیریه میتواند اختصاص داده شود، برآورده کردن نیاز های اساسی مردم، حفاظت از ضوابط حقوقی که به وسیله مذهب بر اساس عدالت و کارآیی پی ریزی شده است. و از آنجا که این اهداف با عدالت در هم آمیخته هستند، در این مقاله ابتدا به تعریف جامعی از عدالت و اقتصاد می‌پردازیم و چگونگی ایجاد اقتصاد و سیاست های راهبردی که در عدالت اقتصادی وجود دارد و اهمیت این عدالت و موانع آن که امید است مفید واقع شود و راه گشایی باشد.

مفهوم عدالت

هدف و رسالت پیامبران و امامان معصوم(علیه السلام) بیان احکام و قوانین الهی، و تعلیم و تزکیه برای اقامه عدل و قسط در بین مردم بوده و در آیات فراوانی از قرآن و روایات اهل بیت(علیه السلام) به این نکته اشاره شده است؛ از جمله:

«لقد ارسلنا رسلنا بالبینات و انزلنا معهم الکتاب و المیزان لیقوم الناس بالقسط... » (سوره حدید، آیه:۲۵)؛ به راستی[ما] پیامبران خود را با دلایل آشکار روانه کردیم و با آنها کتاب و ترازو را فرود آوردیم تا مردم به عدل برخیزند... .

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

در این آیه، هدف از اعزام و مأموریت پیامبران، اجرای قسط و عدل معرفی شده است که این مسئله با تشکیل حکومت و اجرای احکام و قوانین الهی محقق می‌شود؛ البته همان طور که از «لیقوم الناس بالقسط» استفاده می‌شود، این مردمند که در پناه حکومت رسولان و اجرای آموزش های آنها عدالت را برپا می کنند. عدالت را پیامبران به ارمغان نمی آورند؛ بلکه مفهومی اتزاعی است که از رفتار عادلانه افراد و نهایت های عادل انتزاع می‌شود.

بنابرآنچه از قرآن و روایات فراوانی از امامان، به ویژه امیر مومنان علی(علیه السلام)، استفاده کرده ایم، نمی توان تعریف و توضیح مفاهیم و واژه ها را انتظار داشت؛ ولی از لابه لای سخنان، برنامه ها و سیاست هایی که تعقیب می کرده اند، می توان مصادیق یا نتایج برخی از پدیده ها را شناخت و مراد و مفهوم مورد نظرشان را حدس زد.

امام علی (علیه السلام) دلیل پذیرش حکومت و مسئولیت دولت اسلامی را جلوگیری از ستم ستم کاران و یاری رساندن به ستم دیدگان می‌دانند:

«به خدایی که دانه را کفید[=شکافت] و جان را آفرید، اگر این بیعت کنندگان نبودند و یاران، حجت را بتابنده و به یاری گرسنگان ستم دیده بشتایند، رشته این کار را از دست می گذاشتم... .»

حضرت، پایه حکومت خود را بر ظلم ستیزی و اجرای حدود الهی برای اقامه عدل و قسط بنا نهاده بود؛ از این رو، به عبدالله بن عباس می فرماید:

«والله لهی احب الی من امرتکم الا ان اقیم حقا او ادفع باطلا؛» به خدا این[=کفش وصله زده شده بی قیمت] را از حکومت شما دوست تر دارم؛ مگر آنکه حقی را برپا سازم یا باطلی را براندازم (نهج البلاغه، خطبه ۳۳، ص۳۴).

عدالت خواهی حضرت امیر به قدری مشهود و در رفتار وی محسوس بود که علت شهادت او را شدت عدالت خواهی او خوانده اند؛ بنابراین، وجود تعابیر بلند عدالت در سخنان و

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

نامه های حضرت و تبیین راه کار ها و ابزارهای تامین عدالت از طرف ایشان، امری روشن و طبیعی است.

مفهوم اقتصاد

«اقتصاد» در لغت از ریشه «قصد» و به معنای عدال و میانه روی، و نیز، استقامت در راه است (خلیل بن احمد فراهیدی، العین، ۱۴۰۹ق: ج۵، ص ۵۴-۵۵؛ فخر الدین طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵: ج۳، ص۱۲۷-۱۲۸). برابر نهاد لاتین آن(Economy) از دو کلمه یونانی oi kos (خانه) و nomos (قانون) گرفته شده است که در فارسی، به «تدبیر منزل» ترجمه شده است. (احمدی، کلیات اقتصاد (خرد-کلان)، ۱۳۸۱: ص۱۱).

مباحث اقتصادی، قلمرو گسترده ای دارد و شامل مباحث نظری، حقوقی، علمی و سیاست گزاری های اقتصادی است. (پورمند و کرمی، مبانی فقهی اقتصاد اسلامی، ۱۳۸۰: ص ۱۲۷-۱۲۸).

تعریف علم اقتصاد

اقتصاد دانان، تعاریف گوناگونی از«علم اقتصاد» ارائه داده اند. در این میان، به نظر می-رسد تعریف ارائه شده از سوی پُل ساموئسلون به دلیل جامعیتش، از پذیرش بیشتری برخوردار گشته است. وی می گوید: «علم اقتصاد عبارت از روش‌هایی است که بشر به وسیله یا بدون وسیله پول، برای بکار بردن منابع کمیاب به منظور تولید کالا ها و خدمات در طی زمان و همچنین برای توزیع آنها بین افراد و گروه ها در جامعه به منظور مصرف در زمان و آینده انتخاب می کند (پُل ساموئلسون، اقتصاد، ص۶). بنابراین، علم اقتصاد، به تجزیه و تحلیل رویداد ها و پدیده های اقتصادی و کشف علل و عوامل آن برای نیل به اهداف اقتصادی می‌پردازد.

تعریف مکتب اقتصادی

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

دانشوران علم اقتصاد، برای نیل به هدف های حل مشکلات اقتصادی، روش های مختلفی را برمی‌گزینند که اصول و چاچوب کلی چگونگی برخورد با مسائل اقتصادی را تعیین می‌کند. مجموعه این اصول و خطوط اصلی را «مکتب اقتصادی» می نامند. از این رو، «مکتب» بر خلاف علم «اقتصاد»-که به تجزیه و تحلیل «هستها»ی اقتصادی و کشف علل و عوامل آن می‌پردازد- مجموعه ای از اصول اساسی شامل«باید ها » و «نباید های» کلی در زمینه های تولید، توزیع و مصرف است که از مسائل جهان بینی نشأت می‌گیرد (صدر، اقتصادنا، ۱۴۲۴ق: ص۳۷۷-۳۸۱).

اسلام، سریامه داری و سوسیالیسم، از مهم ترین مکاتب اقتصادی معاصر به شمار می‌رود.

تعریف نظام اقتصادی

«نظام اقتصادی»، مجموعه‌ای هماهنگ از نهاد های اقتصادی است که به منظور تحقق اهداف اقتصادی گرد هم آمده باشد. این مجموعه، مشتمل بر الگو های رفتاری و نهاد های برنامه ریزی، تصمیم گیری و اجرایی نهاد های کنترل کننده می باشد. (دادگر و رحمانی، مبانی و اصول علم اقتصاد، ۱۳۹۷: ص۳۸-۳۹).

عناصر نظام به طوری مستقیم اثر یافته از اندیشه های کلان مکتب اقتصادی است که با استفاده از تحلیل های علم اقتصاد، تعیین می‌شود. رضا حسینی، الگوی تخصیص درآمد و نظریه ی رفتار مشرف کننده مسلمان، ص۱۷.

اقتصاد اسلامی

پس از تعریف علم، مکتب و نظام اقتصادی، تشخیص این نکته بایستی است که در اقتصاد اسلامی، کدامیک از این سه اصطلاح، مد نظر است. شهید صدر، اقتصاد دان شهیر جهان اسلام، در این باره می‌گوید:

«هنگامی که از اقتصاد اسلامی سخن می‌گوییم، به طور مستقیم، منظور ما علم اقتصاد سیاسی نیست، چرا که این علم، کم و بیش تازه تأسیس است. از طرفی، اسلام، دین دعوت و راه

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

زندگی است، و وظیفه اصلی آن، پرداختن به مسائل علم اقتصاد نیست، بلکه مقصود از ما از اقتصاد اسلامی، مکتب اقتصاد اسلام است که روش اسلام در تنظیم حیات اقتصادی، در آن مجسم می گردد» (صدر، اقتصادنا، ۱۴۲۱ق: ص۳۱).

از این رو هرگاه از سوی اولیا دین، مباحثی مناسب با علم اقتصاد مطرح شده است، به عنوان مقدمه ای در رفع موانع و ایجاد زمینه تبلیغ دین یا ترغیب مردم به دانش پژوهی و علم آموزی و مانند آن بوده است.

با این حال، برخی اندیشمندان مسلمان، از اقتصاد اسلامی، نظام اقتصادی و حتی علم اقتصاد را منظور داشته اند، با این تفاوت که قضایای مکتب و نظام اقتصادی، به طور مستقیم از متون دینی استنباط می‌شود ولی علم اقتصاد اسلامی به معنای تجزیه و تحلیل مسائل علمی در چارچوب مکتب و نظام اقتصادی اسلام است. (حسینی، الگوی تخصیص درآمد و نظریه ی رفتار مصر کننده ی مسلمان، ۱۳۸۰: ص۱۷-۲۰).

عدالت اقتصادی

عدالت اقتصادی یکی از مصادیق عدالت اجتماعی است؛ بنابراین، چیستی عدالت اقتصادی همان دادن حق به صاحب آن در روابط و مناسبات اقتصادی جامعه است و چون حق بر اساس انجام مسئولیت و تکلیف است انسان ها از جهت توان انجام آن یکسان نیستند.

تصویر عدالت اقتصادی با دشواری های خاص خود مواجه است؛ زیرا افراد در صفات و ویژگی‌های روحی، فکری، بدنی، از قبیل شجاعت، قدرت اراده و تصمیم گیری، آرزو ها و آرمان ها، ذوق ها و سلیقه ها، قدرت حافظه و فراگیری تیز هوشی و سرعت انتقال توان ابتکار و خلاقیت و دیگر ویژگی هایی که از مقومات شخصیت انسانی به شمار می‌روند، با هم تفاوت دارند. این تفاوت ها در اصل ناشی از حوادث عارضی در زندگی بشر نیست و نمی‌توان ادعا کرد که ریشه همه این تفاوت ها در تبعیض های اجتماعی نهفته است و اگر این تبعیض ها نبود همه

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

انسان ها در صفات و ویژگی های شخصیت مشابه و همانند هم بودند؛ زیرا اصل تفاوت های یاد شده ناشی از عوامل متعددی است که بسیاری از آنها در کنترل بشر نیست. بنابراین، شدت و ضعف استعدادهای ذاتی که منشأ تفاوت درآمد ها می گردد، نه تنها باید به عنوان یک واقعیت طبیعی پذیرفته شود، بلکه برای توسعه اجتماعی-اقتصاد ضرورت انکار ناپذیر دارد. از این رو حق تساوی و یکسان افراد نسبت به درآمد را نمی توان به عنوان یک اصل و مبنا پذیرفت؛ زیرا هرکسی بر اساس مسئولیت و کاری که انجام می‌دهد یک نوع حقی پیدا می کند و چون افراد از توانمندی های مختلف برخوردارند، امکان ندارد که از حق یکسان و متساوی برخوردار باشند، بلکه هر فردی بر اساس کاری که انجام می دهد حقی برای او شکل می گرد. در واقع چون هرکسی مسئولیت کاری بر اساس استعدادش انجام می‌دهد، و حق بر اساس انجام این مسئولیت به وجود می آید، حق تساوی یک نوع ظلم و در نهایت بیگانه از عدالت به حساب می آید، به دیگر سخن، این حق تساوی با تساوی در برابر قانون و حق متفاوت است؛ زیرا این تفاوت از فرق بین عدالت و تساوی نشأت می گیرد؛ زیرا عدالت مبتنی بر حق، گاه مقتضی تساوی است و گاه موجب تفاوت (نظری، مبانی بخش عمومی در اقتصاد اسلامی، ۱۳۹۰:ص۵۸-۶۰).

بنابراین، همه افراد بشر در برابر قانون و حق مساوی اند. اما حقوق آنها طبق شکل گیری آنها بر مبنای مسئولیت و تکلیف متفاوت است (جوادی آملی، فلسفه حقوق بشر، ۱۳۹۳: ص۱۵-۱۶). پس ریشه کن کردن حقوق متفاوت و تبدیل آن به حقوق متساوی، نه عدالت است و نه موجب بهبودی و استحکام ساختار اجتماعی. آنچه بر آن می‌توان تأکید نمود و امکان عملی ساختن آن وجود دارد، این است که تفاوت های بر حق موجب شکل گیری انحصارها و رانت‌ها و در نتیجه شکاف طبقاتی نشود، بلکه هر فردی به تناسب تلاش و شئون اجتماعی خود از رفاه اجتماعی برخوردار باشد.

رابطه بین عدالت، رشد و آزادی

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

در دهه‌ی ۱۹۵۰ برخی اقتصاددانان توسعه بر این باور بودند که توزیع نکردن عادلانه درآمد در روند توسعه اقتصادی در بلند مدت در مجموع به سود جامعه و اقتصاد خواهد بود؛ زیرا بالا بودن میل نهایی به مصرف در میان اقشار کم درآمد، توزیع عادلانه تر درآمد ها فقط سبب افزایش قیمت ها یا واردات خواهد شد. آنگاه که توسعه اقتصادی مراحل اولیه را پشت سر نهاد، نیروی کار تخصص لازم را به دست می‌آورد و در نتیجه دستمزدها افزایش و بی‌عدالتی کاهش خواهد یافت. بر اساس این دیدگاه در مراحل اولیه توسعه، بین عدالت و روند توسعه تضاد وجود دارد که در مجموع به سود جامعه است و این تضاد را به نفع توسعه حل می‌کند و آن را بر عدالت مقدم می‌دارد (قره باغیان، اقتصاد رشد و توسعه، ۱۳۹۳: ج ۱). همچنان که برخی عقیده به تعارض میان آزادی و عدالت اجتماعی دارند، فردریک فون هایک هرگونه دخالت در نظم بازار به منظور دستیابی به توزیعی غیر از آنچه نظم بازار آن را به وجود می آورد، مستلزم تبدیل جامعه به یک سازمان است و چنین امری آزادی های فردی را که عمدتاً در سایه عملکرد خود جوش بازار ممکن شده، از بین می‌برد. وی بر این عقیده است که نظم بازار قدرت استبداد را در طول تاریخ بشر به طور چشمگیر محدود ساخته است و عدالت اجتماعی این دست اورد را در معرض خطر قرار می‌دهد (غنی نژاد، درباره هایک، ۱۳۸۱: ص۱۱۲).

بی شک با توجه به محدودیت های منابع اقتصادی هر جامعه تحقق همزمان اهداف مختلف، ازقبیل عدالت، آزادی اقتصادی و توسعه رشد به طور همزمان، عملا ممکن نیست و بر همین اساس، طبیعی است که در هر نظام اقتصادی اولویت بندی طبق معیار های پذیرفته شده در آن نظام، انجام گیرد و برخی اهداف یاد شده بر بعضی دیگر ترجیح داده شود. در اقتصاد اسلامی نیز همچنان که در بحث اولویت بندی هزینه های دولت اسلامی اشاره شد، هر یک از اهداف اقتصادی نسبت به دیگری اولویت نسبی دارد و در شرایط مختلف اجتماعی، هر یک از این اهداف بر دیگری ترجیح داده می‌شود. هیچ یک از اهداف یاد شده مطلق و بدون قید نیست.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

آنچه در هر شرایطی باید مورد توجه قرار گیرد و اولویت مطلق دارد، حفظ نظام اسلامی است که در واقع یک هدف غیر اقتصادی است، اما هر یک از اهداف اقتصادی از قبیل توسعه و رشد، عدالت اجتماعی و آزادی اقتصادی بر طبق اقتضائات شرایط مختلف اجتماعی، اولویت نسبی پیدا می‌کنند. در واقع حل تزاحم بین عدالت اقتصادی و آزادی اقتصادی یا بین عدالت اقتصادی و توسعه اقتصادی، یک معیار ثابت و مطلق ندارد، تا بر اساس آن معیار بتوان ادعا کرد در هر شرایط عدالت اقتصادی بر آزادی اقتصادی یا توسعه اقتصادی ترجیح دارد.

آنچه که بتوان به عنوان یک اصل و مبنای ثابت از دیدگاه اقتصاد اسلامی بیان کرد این است که یک نوعه تعادل و توازن بین آزادی اقتصادی و توسعه و رشد و عدالت اجتماعی، ضرورت غیر قابل انکار دارد، زیرا یکی از بایستگی‌های حاکم بر فرآیند توسعه، هماهنگی منطقی بین آزادی اقتصادی و عدالت اجتماعی است (قانون اساسی جمهوری اسلامی اصل دوم، اصل بیست و هشتم و اصل چهل و سوم).

زمینه تحقق عدالت اقتصادی

ایجاد عدالت اقتصادی یکی از وظایف مهم دولت است و برای اینکه دولت بتواند عدالت ایجاد کند باید وظایفی را انجام دهد و راه هایی را پیش گیرد که به چند مورد از آنها اشاره خواهیم کرد: (بی آزار شیرازی، نظام اقتصاد اسلامی، ۱۳۶۸: ص۴۸)

۱. توزیع منابع طبیعی و درآمد های عمومی

در اصل چهل و هشتم، دولت مکلف شده است که در بهره برداری از منابع طبیعی و استفاده از درآمد های ملی از قبیل معادن و نفت در سطح استان ها عدالت و مساوات را مراعات کند و از هرگونه تبعیض بپرهیزد. زیرا تمامی منابع طبیعی و درآمد های ملی در سراسر کشور متعلق به عموم بوده، و وظیفه دولت در قبال مسئولیت های اقتصادی یکسان نسبت به استان ها و مراکز مختلف کشور علی السویه است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۲. استرداد ثروت های نامشروع

اصل چهل و نهم قانون اساسی، به منظور تحقق بخشیدن به عدالت اجتماعی، و بنا بر وظیفه ی امر به معروف و نهی از منکر، و ایجاد امنیت اقتصادی و تشویق به سرمایه گذاری در عرصه های مشروع تولید و توزیع و بستن راه های فساد و اسراف و اشرافیت و طاغوت زدایی، و نیز بخاظر ریشه کن کردن عوامل فساد و اختلاس، و ایجاد جو سالم در دوایر دولتی، دولت را موظف کرده است که ثروت های ناشی از یک فعالیت های کاذب و نامشروع که، جز مفاسد اقتصادی، مانع از رشد جامعه است گرفته و به صاحبان اصلی آن ها مسترد کند، و در صورت نبودن آنها به بیت المال تحویل دهد. از جمله درآمد ها نامشروع می‌شود اشاره کرد به: ربا، اموال غصب شده، رشوه، اختلاس، سوء استفاده از موقوفات و... .

۳. موازنه اقتصادی

به منظور ایجاد موازنه اقتصادی و جلوگیری از تکاثر ثروت و بروز فقر و محرومیت در جامعه اسلامی، مالیات هایی از طرف دولت اسلامی به تناسب درآمد ها گرفته میشود که نوع و میزان آن به وسیله قانون مشخص می گردد. مالیات ها خود یکی از منابع درآمد های دولت در جهت تامین هزینه های جاری کشور است، و از این لحاظ نیز نقش عمده ای را در اجرای عدالت در جامعه را ایفا می کند.

٤. تأمین اجتماعی

دولت بر اساس«لک رزق» و حق حیاتی که همگان در نظام اسلامی دارند موظف است برای تأمین زندگی افراد بازنشسته، بیکاری، پیر و از کار افتاده، بی سرپرست، در راه مانده، و نیز تأمین هزینه های فوق العاده ی افراد در برابر حوادث و سوانح، و همچنین در مورد خدمات بهداشتی و درمانی طبق قوانین اقدامات لازم را معمول دارد و از محل درآمد های عمومی و درآمد های حاصل از مشارکت مردم، هزینه های آنان را تأمین کند.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۵.کار برای همه

اصولی‌ترین برای تأمین عدالت ریشه کن کردن فقر و محرومیت در جامعه، و همچنین ایجاد زمینه ی رشد و توسعه ی اقتصادی، فراهم ساختن امکان اشتغال به کار برای همه ی افراد است. به همین دلیل، دولت اسلامی موظف است با رعیات نیاز جامعه به مشاغل گوناگون، برای همه افراد امکان اشتغال کامل به کار و شرایط مساوی را برای احراز مشاغل ایجاد کند.

سیاست های راهبردی عدالت اقتصادی

بی شک اقتصاد رقابتی، تنها شرط لازم برای تحقق عدالت اقتصادی است نه شرط کافی؛ زیرا ساز و کار بازار به تخصیص بهینه ی منابع، کارآیی و رشد اقتصادی هر چند تأثیر چشم گیر دارد، ولی در موارد مختلفی با ناکامی مواجه است که برخی از آنها چنین است: اطلاعات ناقص و پر هزینه، بازار های ناکامل، هزینه های مبادله، نبودن بازار های جدید، مسائل ریسک و... در چنین زمینه هایی ایفای نقش دولت در عمل ضروری است.

البته باید توجه داشت که دولت با دخالت گسترده خود در اقتصاد می‌تواند درگیر فعالیت های منفعت طلبانه غیر خلّاق یا فعالیت های رانت جویانه شود. مسائل مربوط به تحریف قیمت ها (رانت جویی) دخالت در حوزه تخصیص اعتبار، دخالت در بازار های کشاورزی یا سمت گیری به نفع مناطق شهری، شرکت های تجاری دولتی، نمود هایی از تلاش های رانت جویانه است. بر همین اساس تجربه بسیاری از کشور ها این واقعیت را تأیید می‌کند که همانگونه که ساز و کار بازار در مواردی به کست می انجامد، دخالت گسترده دولت نیز می‌تواند به شکست آن بی انجامد، به گونه ای که نه کارایی تحقق یابد و نه رشد اقتصادی.

در واقع موضوع اساسی شکل وقلمرو وظایف دولت است که نباید بیش از حد لازم گسترده باشد. دولت هرچند نمی‌تواند در زمینه تولید کالا و خدمات همانند بخش خصوصی عمل کند، ولی حوزه های دیگری از قبیل کاهش نارسایی های اطلاعات ناقص، تکمیل بازارهای ناقص

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

تأمین کالاهای عمومی، تأمین نیاز های حیاتی همانند آموزش، بهداشت، مبارزه با فقر، بهزیستی، فراهم ساختن زیر ساخت های مادی و اجتماعی حفاظت از محیط زیست، زمینه عملکرد دارد؛ زیرا در موارد فوق مکانیزم بازار کارآیی لازم را ندارد (نظری، حسن، مبانی بخش عمومی در اقتصاد، ۱۳۹۰: ص۶۵-۶۸).

الف) سیاست رویکرد به ساز وکار بازار

این رویکرد در سیاست گذاری در یکی از تصویر های ذیل نمود پیدا می کند:

۱) اعمال مکانیزم قیمت ها در شکل گیری روابط اقتصادی جامعه، بدون حساسیت آنچنانی نسبت به وضعیت فقر، جامعه. در چنین فرضی، سیاست گذاران اقتصادی بر محور رشد اقتصادی متمرکز میشوند و نسبت به رفع فقر بی دغدغه اند.

۲) تصدی و دخالت دولت در بخش خصوصی در قالب اعطای امتیاز های مختلف به گروه های خاص، که عملاً در این وضعیت شرایط انحصاری دولتی به شرایط انحصار نسبی خصوصی تبدیل می گردد. طبیعی است که در این فرض، گروه های هدف از فرصت های نابرابر استفاده و نظام اقتصادی کارکردی عادلانه نخواهد داشت.

۳) سیاست رویکرد به رقابت عادلانه و شفاف و دوری از اعطای امتیاز به گروه های خاص و ایفای نقش دولت در راستای فقر برخاسته از ناتوانی های جسمی و ذهنی و فقر کارکردی نشأت گرفته از عدم تحرک مناسب متغیرهای اقتصادی یا بهره وری پایین نیروی کار. براساس این سیاست دولت بجای مقابله با انگیزه های منفعت طلبانه آحاد مردم، با ایجاد نوعی سازمان دهی اقتصادی که در آن فرآیند رقابت ضابطه عمل است، زمینه را فراهم می کند تا منفعت طلبی شخصی، بیشترین بازده اجتماعی را داشته باشد و در عین حال دولت در همین چارچوب به کاستی فقر و کاهش نابرابری تلاش می کند. به دیگر سخن، در راستای تحقق کارآیی اقتصادی و عدالت اقتصادی به طور همزمان، دولت از یک طرف ایجاد شرایط رقابتی بازار را جهت تحقق کارآیی

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

اقتصادی را پی می گیرد و از طرف دیگر سرمایه گذاری برای توانمندسازی جامعه را در راستای کاهش فقر و عدالت اقتصادی در برنامه کاری خود قرار می‌دهد.

ب) زیر ساخت های سیاست های راهبردی مناسب

۱) تأمین حقوق مالکیت خصوصی به طور واضح و روشن؛

۲) احترام به آزادی های اساسی در چارچوب قانون اساسی (آزادی های فردی شامل آزادی بیان، قلم، داد و ستد، ایجاد تشکل های حرفه ای و...)؛

۳) فراهم ساخت فرصت های برابر اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در راستای مبارزه با تبعیض های اجتماعی (قومی، نژادی، مذهبی، منطقه ای حزبی، گروهی)؛

۴) مسئولیت پذیری بخش عمومی به عنوان کار فرمایان بخش خصوصی و پاسخگویی این بخش در قبال سیاست های اجتماعی ـ اقتصادی خود.

ج) سیاست های افزایش کارآیی ساز و کار بازار رقابت

۱) تقویت رقابت از طریق گسترش مشارکت اقتصادی – اجتماعی مردم در راستای کارکرد مناسب ساز و کار بازار (دولت مکمل و مشکل گشای بازار، نه جایگزین)؛

۲) ارائه اطلاعات کافی در هر بازار آزادی جریان اطلاعات و جلوگیری از اطلاعات درون سازمانی؛

۳) بر طرف کردن اختلال، آشفتگی قیمت و عدم مداخله دولت در ساز کار بازار؛

۴) کمک به ایجاد و توسعه بازار های مالی، بیمه ای و...؛

۵) حذف امتیاز های نامشروع و رانتی در جهت نهادینه کردن شایسته سالاری و به حاشیه رفتن افراد غیر مولد؛

۶) دسترسی به خدمات قضایی سریع، دقیق، شفاف، به طور نسبی ارزان در راستای کاهش هزینه مبادله؛

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۷) حذف انحصار های بخش عمومی و شبه عمومی.

د) سیاست های افزایش توان اقتصادی جامعه

۱) گسترش خدمات اجتماعی (آموزش، بهداشت، بهزیستی و...)؛

۲) افزایش اشتغال پایدار از طریق جوشش درونی اقتصاد؛

۳) حمایت از گسترش آموزش های فنی و حرفه ای؛

۴) گسترش بیمه های اجتماعی و اجرای برنامه های حمایت از سلامت مادران و کودکان کم درآمد در راستای مبارزه با استمرار فقر؛

۵) تأمین سلامت محیط زیست و جلوگیری از انواع آلودگی های زیستی.

ه) سیاست های مرتبط با کاهش فقر و توزیع مجدد در آمد

۱) حمایت از گروه های فقیر، سالمندان، و ناتوان شغلی؛

۲) اصلاح ساختار نظام یارانه ای؛

۳) اصلاح ساختار مالیاتی؛

۴) بازسازی ساختار هزینه و درآمد دولت در رستای افزایش کارآیی.

موانع تحقق عدالت اقتصادی

از جمله اموری که عدالت اقتصادی را مخدوش می‌کند و حضرت علی (علیه اسلام) بدان توجه کرده، ربا، احتکار، گرانفروشی، تقلب و... است که با توجه به ظالمانه بودن آنها، در نظام اقتصادی اسلام و در کلام امیر مومنان از آن ها جلوگیری شده است.

۱. ربا: طبق گفته امام صادق(علیه السلام) برنامه امیر مومنان(علیه السلام) چنین بود که هر صبحگاه به بازار های کوفه سرکشی می‌کرد و به هر بازاری که می‌رسید، می فرمود:

«ای گروه بازرگانان! از خدا بترسید! {هنگامی که صدای حضرت به گوش آنها می-رسید، دست از کار می‌کشیدند و با توجه و احترام، به کلام او دل می‌دادند و آن را می‌شنیدند.}

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

پیشاپیش از خداوند طلب خیر کنید و با آسان گرفتن بر مشتریان، از خداوند برکت بخواهید و به آنها نزدیک شوید و خود را با برد باری بیارایید. از قسم بپرهیزید و دروغ نگویید. از ظلم دست بکشید و با مظلومان به انصاف برخورد کنید. به ربا نزدیک نشوید و کم فروشی نکنید و حقوق مردم را کم مدهید و در زمین به فساد سربرمدارید».

۲. احتکار: از دیگر عواملی که تعادل عرضه و تقاضا را بهم می‌زند و موجب بالا رفتن قیمت ها، عدم امنیت اقتصادی و در نتیجه عدم تحقق عدالت اقتصادی می‌شود، احتکار یعنی گناه داشتن چیزی است که قوت مردم به شمار می‌آید و فقیهان مصادیق آن را در رفتار های خود ذکر کرده اند.

امام علی (علیه السلام) در موارد متعددی به خوی زیاده خواهی انسان ها زمانی که تربیت درست اسلامی نداشته یا تحت نظارت ذدولت اسلامی قرر نگرفته باشند، اشاره می فرماید؛ از جمله در نامه به والی مصر می‌نویسد:

«دیگر اینکه نیکی به بازرگانان و صنعت گران را برخود بپذیرد و سفارش کردن به نیکویی درباره آنان را بر عهده گیر،... و با این همه بدان که میان بازرگانان بسیار کسانند که معاملتی بد دارند. بخیلند و در پی احتکاراند. می‌جویند و کالا را به هر بها که خواهند می‌فروشند و این سود جویی و گران فروشی زیانی است همگان و عیب است بر والیان ».

۳. تبعیض: همه مردم در برابر قانون، برابر و یکسانند؛ از این رو، نمی‌توان سفید را بر سیاه، دانا را بر نادان و... ترجیح داد یا قانون را به نفع جناح و گروه خاصی تفسیر یا تحلیل کرد. تنها ملاک فضیلت و برتری افراد، تقوا است: «ان اکرمکم عندالله اتقیکم»(سوره:حجرات، آیه۱۳)؛ در حقیقت، ارجمندترین شما نزد خدا پرهیزگار ترین شما است.

بنابراین، تبعیض در جایی که همه دارای حقوق برابراند، ناروا است.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

٤. حکومت جور حاکمان ظالم : افزون بر قوانین که می‌توانند نقش گسترده ای در تامین عدالت یا بی عدالتی داشته باشند، تحقق عدالت، بدون مجریان عادل میسر نخواهد بود و به طور کلی، فلسفه وجودی حکومت، اقامه عدل و جلوگیری از ظلم است؛ از این رو، امام علی (علیه السلام) به حاکمان و ماموران اجرای عدالت سفارش می‌فرماید که مبادا خواست های نفسانی شما، شما را به رفتاری غیر عادلانه وا دارد؛ زیرا همه مردم به ویژه کسانی که از قدرت و توان مالی بیشتری برخوردارند، در معرض خطر بی عدالتی و اختصاص حقوق دیگران به خود قرار دارند.

٥. عدم رعایت حقوق والی از مردم: حضرت افزون بر توجه به حاکمان و والیان و توجه به رعایت و حقوق و عدالت از سوی آنان، از حقوقی که رعیت نیز باید رعایت کنند، غافل نبوده است و این رابطه را به زیبایی در خطبه ۲۰۶ مطرح می‌فرماید؛ زیرا عدالت اقتصادی در صورتی فراهم می آید که رعایت حقوق به طور همه جانبه صورت گرفته باشد.

نتیجه گیری

در این مقاله ضمن محورهایی که گفته شد مفهوم عدالت اقتصادی را دریافتیم و فهمیده شد چه اهمیت بالایی دارد و چه آثار مهمی دارد. همچنین دریافتیم چه سیاست و راهکار هایی برای تحقق عدالت اقتصادی وجود دارد و همچنین موانع بسیاری دارد که تحقق پیدا نکند. از آنجا که اقتصاد چقدر مهم است که در کشور به درستی انجام شود و نگه داشتن اعتدال بسیار دشوار است دولت با کمک مردم و با همبستگی یک دیگر می‌تواند اقتصاد یک کشور را به هترین حالت خود برسانند و نتیجه خوبی را دریافت کنند؛ چرا که أئمه هم تأکید بر این نقطه داشته اند.

در همین راستا آدام اسمیت اقتصاد دان بزرگ بیان می کند: «اگر به هر فرد اجازه داده شود تا در مسیر خود به تعقیب منافعش بپردازد، با توجه به طرح منصفانه تعادل، آزادی و عدالت

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

طبعاً منافع دیگران هم تامین خواهد شد. او مبادله را در قالب اخلاقی که در نظریه احساسات اخلاقی توضیح داده است، جایز می‌داند».

فهرست منابع

۱. قرآن

۲. نهج البلاغه

۳. احمدی، مسعود، «کلیات اقتصاد(خرد-کلان)»، چ۱، مرکز انتشارات توسعه علوم، واحد علوم و تحقیقات ساری، ۱۳۸۱.

۴. ایروانی، جواد، «اخلاق اقتصادی قرآن و حدیث»، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ۱۳۸۴

۵. الآمدی، عبدالواحد، «غرر الحکم و درر الکلم»، تحقیق السید مهدی الرجائی، مؤسسهٔ دار الکتاب الاسلامی، قم، ۱۴۲۹ق.

۶. بی آزار شیرازی، عبدالکریم، «نظام اقتصاد اسلامی»، چ۱، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۸

۷. پور مند، محمد وکرمی، محمد مهدی، «مبانی فقهی اقتصاد اسلامی»، چ۱، سمت، تهران، ۱۳۸۰.

۸. جوادی آملی، عبدالله، «فلسفه حقوق بشر»، چ۷، اسراء، ۱۳۹۳.

۹. حسینی، سید رضا، «الگوی تخصیص درآمد و نظریه ی رفتار مصرف کننده ی مسلمان»، چ۱، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۰.

۱۰. دادگر، یدالله و رحمانی، تیمور، «مبانی و اصول علم اقتصاد»، چ۱۷، موسسه بوستان کتاب، ۱۳۹۷.

۱۱. دشتی محمد، «نهج البلاغه»، انتشارات مرکز مدیریت حوزه های علمیه، قم، ۱۳۹۲.

Archive of SID.ir

Archive of SID.ir

۱۲. صدر، سید محمد باقر، «اقتصادنا»، چ۱، مرکز الابحاث و الدراسات التخصصیه للامام الشهید الصدر، قم، ۱۴۲۴ق.

۱۳. طریحی، فخرالدین بن محمد علی، مجمع البحرین، مکتبه المرتضویه، تهران، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ش.

۱۴. غنی نژاد، موسی، «درباره هایک، نگاه معاصر»، چ۱، شولا، ۱۳۸۱.

۱۵. فراهیدی، خلیل بن احمد، «العین»، چ۲، موسسه دارالهجره قم، ۱۴۰۹ ق.

۱۶. قره باغیان، مرتضی، «اقتصاد رشد و توسعه»، ج۱، چ۱۳، نشر نی، تهران، ۱۳۹۳.

۱۷. مهدوی محمد جواد، «مطالعاتی در اقتصاد اسلامی»، بنیاد پژوهش های اسلامی، مشهد، ۱۳۹۳

۱۸. نظری، حسن آقا، «مبانی عمومی در اقتصاد اسلامی»، چ۱، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۹۰.

Archive of SID.ir